

PROLOOG

Op familiebezoek in Duitsland keek ik zondagavond 9 november op televisie naar de feestelijkheden bij de herdenking van de val van de Muur, 25 jaar geleden. Een miljoen gasten kwam naar Berlijn om te zien hoe duizenden witte ballonnen, die de route van de Muur volgden, de lucht in vlogen op het exacte tijdstip waarop de eerste Oost-Berlijners bij de Bornholmer Strasse destijds de slagbomen doorbraken. Bij de Brandenburger Tor dirigeerde Daniel Barenboim Beethovens 'Ode an die Freude'.

Bondsprezident Angela Merkel stak een roos tussen de betonblokken van het laatste restje echte muur dat nog als relikwie overeind staat en noemde de DDR 'ein Unrechtsstaat' en 'ein ideologiebesessenes Regime'. Ze gaf haar toespraak duidelijk een politieke ondertoon: 'We kunnen de dingen ten goede keren, dat is de boodschap van de val van de Muur. In deze dagen richt die boodschap zich tot Oekraïne, tot Syrië, tot Irak en vele, vele andere gebieden in de wereld.'

Een van de bekendste gasten in Berlijn was Michail Gorbatsjov. Hij is in Duitsland een held. Zonder hem was de Muur niet gevallen en was Duitsland nooit herenigd. Maar Gorbatsjov, 83 jaar, maakte op het feest een verre van gelukkige indruk. Hij zag er moe en oud uit. Al voor zijn vertrek naar Duitsland beklemtoonde hij in Moskou dat hij er 'absoluut van overtuigd was dat Poetin vandaag

beter dan wie ook de belangen van Rusland beschermt'. Eerder noemde hij de annexatie van de Krim een 'vreugdevolle gebeurtenis' en de Verenigde Staten de 'pest van de wereld'. Hij is fel tegen de westerse sancties gekant. In Berlijn zei hij: 'Het is nu niet het moment elkaar wederzijds te beschuldigen. Laten we eraan werken het vertrouwen te herstellen.' Ook voor Gorbatsjov blijft het uiteenvallen van de Sovjet-Unie, in gang gezet door zijn aartsrivaal Boris Jeltsin, een onverwerkt trauma. Hij is niet de enige Rus die daar last van heeft.

Nadat Moskou het Oostblok had moeten laten gaan, duurde het nog twee jaar voor de Sovjet-Unie zelf verdween. Ik werkte destijds als correspondent van *NRC Handelsblad* in Moskou. De ineenstorting van het wereldrijk dat zo lang onze tegenstander was geweest was adembenemend om te beschrijven. Wij journalisten vreesden dat het op een burgeroorlog uit zou lopen, maar die bleef uit, hoewel er hier en daar kleine felle brandhaarden ontstonden. Vijftien unierepublieken gingen voortaan als zelfstandige staten verder. Een enorm koloniaal imperium was ten onder gegaan. Het Oostblok en de Baltische landen werden geleidelijk aan in de Europese Unie en de NAVO opgenomen. Wit-Rusland kreeg de twijfelachtige eer de laatste dictatuur van Europa genoemd te worden en Oekraïne werd een onduidelijke bufferstaat tussen Oost en West. De Russische Federatie bleef veruit het grootste en machtigste land.

Twee jaar geleden begon ik me te verdiepen in de vraag of de herwonnen vrijheid in Oost-Europa ook had geleid tot een nieuwe blik op de eigen twintigste-eeuwse geschiedenis. In dit grensgebied tussen nationaalsocialisme en communisme kwam *Stunde Null* immers niet in 1945, zoals voor het verslagen Duitsland, maar pas rond 1990. De korte maar verwoestende nazidictatuur werd vervangen door een communistisch regime, dat bijna vijftig jaar standhield en ook een ravage heeft aangericht. De ene ideologie verving de andere, op de Duitse moordpartijen volgde de stalinistische repressie, waarmee de Sovjet-Unie zelf overigens al in de ja-

ren dertig hardhandig kennis had gemaakt. Het omvangrijke systeem van Duitse werk-, concentratie- en vernietigingskampen vond een pendant in de Goelagarchipel.

Over het verschil tussen nazisme en communisme zijn bibliotheken volgeschreven. Lieten de nazi's zich leiden door de smerige roep van het reine bloed, de communisten waren geobsedeerd door de nieuwe mens, die privéopvattingen moest opgeven voor collectief zielenheil. Dat is een substantieel verschil, maar beide ideologieën gebruikten terreur om hun wil op te leggen. In de 'bloedlanden', zoals de Amerikaanse historicus Timothy Snyder het twintigste-eeuwse hart van Europa heeft gedoopt, werden tussen 1933 en 1945 veertien miljoen mensen moedwillig vermoord. En dan rekent Snyder de 'gewone' slachtoffers op het militaire slagveld niet mee.

Wat de situatie in dit grensgebied tussen Oost en West nog ingewikkelder maakte was de dubbele bezetting, die het gevolg was van het Molotov-Ribbentroppact. Dit niet-aanvalsverdrag tussen Duitsland en de Sovjet-Unie werd op 23 augustus 1939 in Moskou getekend door de ministers van Buitenlandse Zaken van beide landen. In een geheim protocol verdeelden zij Oost-Europa in invloedssferen. Nadat Hitler op 1 september 1939 het westen van Polen was binnengevallen, bezette Stalin drie weken later het oosten en voor de zoveelste keer in zijn geschiedenis werd Polen opgedeeld door twee agressieve buurlanden.

Driekwart jaar later, op 17 juni 1940, nam de Sovjet-Unie de Baltische landen over en voerde direct een terreurbewind in met massadeportaties naar Siberië. Toen Hitler de Sovjet-Unie in 1941, volkomen onverwacht voor Stalin, alsnog de oorlog verklaarde, werden de Duitse legers daarom in de door de Sovjet-Unie bezette gebieden als bevrijders met bloemen ingehaald.

Voor de bewoners van de bloedlanden kwam de terreur nu eens uit het westen, dan weer uit het oosten. Het was voor de gewone burger niet eenvoudig om te overleven. Schone handen houden was praktisch onmogelijk. Bijna iedereen hier heeft in die tijd op

enig moment op enigerlei manier met de ene of de andere partij gecollaboreerd. Het van hogerhand ontketende nazigeweld was voor de een een vrijbrief om te moorden, voor de ander een reden om in het verzet te gaan, voor een derde gewoon een kans op carrière. Maar de meeste mensen probeerden gewoon te overleven. De communistische onderdrukking die op de Tweede Wereldoorlog volgde was niet racistisch, maar duurde veel langer; niet collaboreren met de staat was hier nauwelijks een optie.

Het is een kwarteeuw geleden dat het Oostblok, die naar kampen en kazernes ruikende verzamelterm voor landen die ooit heel verschillend waren, van de Europese landkaart verdween. Het was voor Oost-Europa niet makkelijk om weer aansluiting te vinden bij het Westen. Al vóór de oorlog hadden de Oostblokstaten maar zeer beperkte ervaring met democratie en rechtsstaat. En wat ze daarover in het interbellum hadden geleerd was er weer vakkundig uit geramd. Ze waren onzeker en geloofden niet dat Rusland hen voortaan met rust zou laten. Ze zochten steun bij nieuwe bondgenoten en waren zelfs bereid hun pas verworven zelfstandigheid weer in te leveren voor de bescherming van de Europese Unie en de NAVO. Ze deden hun uiterste best te voldoen aan de strenge voorwaarden voor lidmaatschap. Het is ze gelukt: sinds tien jaar loopt de nieuwe oostgrens van de Europese Unie van het Estse Narva aan de Finse Golf tot aan het Bulgaarse Burgas aan de Zwarte Zee bij Turkije.

Maar ook de landen ten oosten van die nieuwe grens hadden het moeilijk. Zij misten de steun van West-Europa en waren op zichzelf aangewezen. Wit-Rusland werd een stabiele arme dictatuur onder gezag van de eeuwige leider Aleksandr Loekasjenko, een zwart gat in Europa. Rusland ontwikkelde zich van Jeltsins roofstaat met rauw kapitalisme tot het autoritaire law-and-order regime van Vladimir Poetin, die de 'Russische droom' opnieuw tot leven wil brengen. En Oekraïne met zijn corrupte oligarchen hing daar ergens tussenin. Een ongemakkelijk nabuurschap.

Hoe gaat Midden-Europa inmiddels om met de zwarte bladzijden van zijn geschiedenis? Is het verleden nog steeds een politiek mijnenveld en hoe werkt dat door tot op de dag van vandaag? Ik concentreerde mij op de verwerking van de Tweede Wereldoorlog en beperkte me tot vier landen: Letland, Rusland, Polen en Oekraïne.

Terwijl ik werkte aan een boek over de spoken uit het verleden, werd ik ingehaald door de actualiteit. Toen ik me afvroeg hoe ik de lezer duidelijk moest maken hoe allesbepalend dat verleden nog steeds is in dit gebied, ontbrandde plotseling een bloedig conflict in Oekraïne, dat alle oude reflexen van de Koude Oorlog deed herleven. Opnieuw is Europa het toneel van een ordinaire oorlog om invloedssferen. Transnistrië in Moldova (1992) en Abchazië en Zuid-Ossetië in Georgië (2008) hadden al laten zien dat grenzen voor Rusland niet heilig zijn, maar de crisis in Oekraïne toonde dat Poetin bereid was veel verder te gaan. Als er één land is dat zich niet bij het verdampen van zijn koloniale rijk heeft kunnen neerleggen, dan is het Rusland.

Moskous postkoloniale syndroom nam zulke onvoorspelbare vormen aan dat het voormalige Oostblok zichzelf bevestigd zag in al zijn paranoia over de grote broer. Opeens was de geschiedenis in het hart van Europa weer springlevend. En in de politieke propaganda, waarmee de herleving van de Russische droom gepaard gaat, werd de Tweede Wereldoorlog het belangrijkste excuus: Rusland trekt ten strijde tegen het bruine gevaar in Oekraïne.

Het Europese aanbod van een associatieverdrag aan Oekraïne deed in Moskou de stoppen doorslaan. De Russische president Poetin zette president Janoekovitsj zwaar onder druk om niet te tekenen. Toen deze hieraan toegaf, gingen tienduizenden Oekraïners de straat op. Tien jaar na de Oranjerevolutie van 2004 werd Majdan opnieuw een strijdtoneel, maar de Oranjerevolutie was kinderspel vergeleken bij Euromajdan, dat uitliep op geweld. Er vielen meer dan honderd doden. Janoekovitsj vluchtte, in Kiev

heerste euforie, maar voor Poetin was Europa te ver gegaan. Oekraïne, met de vroegere Russische hoofdstad Kiev en de Russische Krim, is het hart van het oude imperium. Dat de Oekraïners voor de tweede keer voor het Westen kozen was onverteerbaar voor de Russische president. Als er iets is wat de crisis rond Oekraïne duidelijk heeft gemaakt, dan is het dat Rusland de onafhankelijkheid van het Slavische buurland nooit heeft erkend.

Terwijl de Oekraïners hun overwinning vierden, kwam Moskou bliksemsnel in actie. Terwijl Poetin de 'staatsgreep' in Kiev veroordeelde, veroverde hij met 'groene mannetjes' de Krim. De hoofdprijs was Sevastopol, de basis van de Russische Zwarte Vloot. Verrast door het uitblijven van Oekraïens verzet, de wankelmoe-digheid van het Westen en het juichende binnenlandse onthaal zette Poetin een volgende stap. Hij stimuleerde een burgeroorlog in Oost-Oekraïne, met als doel het oostelijke deel als Novorossia (Nieuw-Rusland) bij Rusland te voegen. De lijn van Charkov via Dnepropetrovsk naar Odessa zou de nieuwe grens van Rusland moeten vormen. Poetin zag het als een historische grenscorrectie en als een buffer tegen de opdringende NAVO. Als een strafexpeditie tegen een ongehoorzaam buurland, bewoond door een niet-bestaand volk dat een Russisch dialect spreekt. En als onderdeel van de ideologische wedergeboorte van een nationalistisch, orthodox, anti-Amerikaans Russisch rijk, dat geen behoefte heeft aan de morele zondeval en de democratische waarden van het Westen.

In het pragmatische Nederland, energiek handel drijvend met Rusland, drong dit alles pas echt door na het neerhalen van de Boeing MH17 van Malaysia Airlines op 17 juli, waarbij 196 Nederlanders omkwamen. Voor het eerst steunde ook Nederland volmondig harde Europese sancties. Zo is grensland Oekraïne in 2014 tot zijn eigen verrassing een waterscheiding in Europa geworden.

Poetins overval ging gepaard met een agressieve propagandacampagne op de staatstelevisie, die de bevolking opzweepte tot natio-

nalisme en patriottisme en de grond rijp maakte voor de strijd. Een van de opvallendste elementen van die propagandaoorlog tegen Oekraïne was de woordkeus bij de omschrijving van de tegenstander, die was gedrenkt in de retoriek van de Tweede Wereldoorlog. De omwenteling in Kiev werd voortaan in de media betiteld als een staatsgreep van een ‘fascistische junta’, de nieuwe Oekraïense leiders waren ‘neonazi’s’ en *bandérovtsy*, aanhangers van de extreem rechtse partizanenleider Stepan Bandera, die vocht voor de onafhankelijkheid van Oekraïne. Was deze nationalist oorspronkelijk vooral de held van de partij Svoboda (Vrijheid) in West-Oekraïne, inmiddels is hij in het hele land symbool geworden voor het verzet tegen de Russen.

De gemaskerde mannen van de Rechtse Sector, verantwoordelijk voor veel geweld op Majdan, completeerden het vijandbeeld voor Rusland. Dat Svoboda en de Rechtse Sector bij de presidentsverkiezingen van 25 mei 2014 samen nog geen 2 procent van de stemmen kregen, speelde geen rol meer. Bij de parlementsverkiezingen van 26 oktober haalden ze zelfs de kiesdrempel niet. Maar de opstand in Oekraïne werd in de Russische media gereduceerd tot een herleving van het bruine gevaar in Europa en een belediging voor de nagedachtenis van de twintig miljoen Russen die hun leven hadden gegeven in de strijd met het ‘fascisme’, zoals het nationaalsocialisme in Rusland nog steeds wordt genoemd. De *karteli* (beulen) van het Oekraïense leger pleegden ‘genocide’ op de pro-Russische bevolking in het Oosten van Oekraïne en het was Ruslands heilige plicht die volksgenoten te hulp te schieten.

Dat misbruik van stereotypen uit de Tweede Wereldoorlog trof ik op mijn reizen door Oost-Europa de afgelopen twee jaar eerder aan. Bijvoorbeeld in Letland, waar de grote Russische minderheid nog altijd een sterk stempel drukt. Ook hier speelt de oorlog een belangrijke rol: jaarlijks herdenken Letse veteranen van twee ss-legioenen hun gevallen kameraden. Moskou spreekt er steevast schande van, waarna Letland in de verdediging schiet. Ook in de rest van Europa is de stille tocht van de ss'ers door de hoofdstad

van een lidstaat van de Europese Unie moeilijk uit te leggen. Letland zit nog steeds tussen twee vuren.

Van Riga reisde ik naar de Russische enclave Kaliningrad, vroeger het Königsberg van Immanuel Kant. Dit kleine stuk Rusland ligt geïsoleerd in de Europese Unie, omgeven door Polen en Litouwen. Hier herontdekt de Russische bevolking de Duitse geschiedenis van de stad en dat maakt de afstand tot Moskou groter; de inwoners van 'Kenig' voelen zich Europees. Maar de belangstelling voor het verleden stokt bij de oorlog: de wandaden van het Rode Leger na de bevrijding van Königsberg zijn het grote taboe.

Zuidwaarts langs de grens belandde ik in het Poolse dorp Jedwabne, dat in 2001 door de verschijning van een dun boekje hardhandig werd herinnerd aan een oorlogsgeheim. In het korte machtsvacuüm tussen het vertrek van het Rode Leger en de komst van de Wehrmacht dreven de Poolse boeren van Jedwabne op 10 juli 1941 hun Joodse burenen een schuur binnen en staken die in brand. Lang schoven de Polen deze oorlogsmisdad de Duitse bezetter in de schoenen, maar die versie is niet houdbaar gebleken. Die onthulling bracht een nationale *soul searching* teweeg over Pools martelaarschap, antisemitisme en de bedenkelijke rol van de Katholieke Kerk.

Ik bezocht het Oekraïense kozakkenstadje Oeman onder Kiev, waar zoals overal in het land de Joden in de oorlog zijn verdwenen. Maar na de perestrojka van Gorbatsjov kwam een jaarlijks aanzwellende pelgrimage op gang van tienduizenden chassieden, die op Joods nieuwjaar het graf bezoeken van hun grondlegger, de rebbe Nachman van Breslov. De Oekraïners, niet bijster geïnteresseerd in de geschiedenis van hun eigen stad, staan er raar bij te kijken. Ook ik was verbaasd: wat doen 25 000 dansende chassieden in een land waar anderhalf miljoen Joden zijn uitgemoord?

Maar terwijl ik met de goedkope Hongaarse luchtvaartmaatschappij Wizz Air vanuit Eindhoven op-en-neer vloog, begon het landschap voor mijn ogen te verschuiven. Het nieuwe conflict tussen Oost en West veranderde ook mijn blikrichting. Ik bezocht de

Krim, Odessa, Charkov, Dnepropetrovsk en Kiev. Ik werd opgeslokt door de actualiteit, die vreemder was dan ik voor mogelijk had gehouden: in 2014 werd in het hart van Europa het speelveld opeens bepaald door Oekraïense patriotten, vrijwilligersbataljons en voetbalfanaten, Russische kozakken, chauvinisten en inlichtingenofficieren, Tsjetsjenen, Servische huurlingen en op het slagveld ‘verdwaalde’ Russische soldaten. De primitieve stokken en de *balaklava*, de zwarte bivakmuts van Majdan, maakten plaats voor steeds geavanceerder wapentuig. Iedereen in Oekraïne kreeg verstand van Manpads (van de schouder afvuurbare raketinstallaties) en de Boek (de beuk) dook op in het dagelijks gesprek. Met deze driedelige raketlanceerinstallatie bleek je vliegtuigen op 10 kilometer hoogte uit de lucht te kunnen schieten. Maar de waarheid over de oorlog ging schuil achter de *fog of war*.

‘Poetin,’ zei de Oekraïense schrijfster Oksana Zaboezjko in Kiev tegen me, ‘dat is geheime dienst plus Hollywood’. Met een spervuur aan desinformatie schept hij een virtuele wereld, waarin niemand meer weet wat er werkelijk aan de hand is. Hij doet dat met inzet van een professioneel leger ‘trollen’, wier taak het is via de sociale media *fake*-berichten de wereld in te sturen. ‘Goebbels, Stalin en Hitler konden slechts dromen van de mogelijkheden die hem met de moderne informatietechniek ter beschikking staan,’ zei Zaboezjko.

De annexatie van de Krim en de door Rusland gesteunde opstand in Oost-Oekraïne deden in het Oostblok mensen de rillingen over de rug lopen. Daar gaan we weer, dacht men daar. Terwijl politici in het zwaar van Rusland afhankelijke Zuidoost-Europa kozen voor het veiligstellen van de gashandel, waren het vooral de Polen en de Balten die zich vierkant achter Oekraïne opstelden. ‘Zien jullie nu eindelijk ook in dat de Russen niet te vertrouwen zijn?’ Ik ging terug naar de plekken waar ik eerder was geweest om te zien wat het effect van deze nieuwe ontwikkelingen was.

Ik ben het niet eens met Gorbatsjov, maar ik snap zijn treurige gezicht tijdens de festiviteiten in Berlijn heel goed. Duitsland vier-

de feest, maar de berichten uit Oekraïne werden steeds somberder. Is Poetin uit op een nieuw 'bevroren conflict' zoals in Georgië of Transnistrië, of ligt een nieuwe bezetting van heel Oekraïne in het verschiet? Najaar 2014 was de Oekraïens-Joodse dichter Boris Chersonski uit Odessa in Amsterdam voor de presentatie van zijn prachtige dichtbundel *Familiearchief*. Chersonski stamt uit een Joods artsengeslacht uit het stadje Czernowitz, nu Tsjernivtsy. Voor de oorlog lag het in Roemenië, na de oorlog in de Sovjetrepubliek Oekraïne. In zijn gedichten bezingt hij de geschiedenis van zijn familie in dit Midden-Europese grensgebied, waar de ene bezetting op de andere volgde en de Joden altijd het kind van de rekening werden. Ik vroeg hem hoe hij de toekomst van Oekraïne zag. 'Dat weet alleen die kerel in het Kremlin,' zei hij gelaten. 'Hij neemt de beslissingen. Als Poetin het in zijn kop krijgt ons land binnen te vallen, dan heeft Oekraïne geen schijn van kans.'